

Réka Bozzay

Het dagboek en alba amicorum van Sámuel Cseh-Szombathy

Abstract

In this paper I have analysed the itinerary of Sámuel Cseh-Szombathy, a former student of the Reformed College of Debrecen. After having finished his studies in Göttingen and Vienna, he started with a journey in 1790 through Southern German cities, the Dutch Republic, England and finally France. During his journey he wrote an itinerary where he made a record of his costs and what he as a medical doctor found interesting: hospitals, madhouses, natural history collections and of course the most important medical personalities of his time. My main questions are: How unique is this itinerary and how well does it fit in the Hungarian tradition of itineraries of the Early Modern Time?

Keywords: Sámuel Cseh-Szombathy, dagboek, album amicorum, studiereis

Hongaarse peregrini die onderweg waren naar de Lage Landen, hielden vaak dagboeken bij zich. Hierin vermeldden ze hun belevenissen, kosten en beschreven de bezienswaardigheden die ze onderweg zagen. Mijn onderzoek maakt deel uit van een groter project waarin wij van plan zijn om dagboeken van Hongaarse studenten die in de 18de eeuw in West-Europa studeerden met een inleiding en commentaren uit te geven. Het dagboek waarmee ik bezig ben en dat ik in mijn studie zal voorstellen wordt samen met twee alba amicorum¹ in de Bibliotheek van het Gereformeerd College in Debrecen bewaard. In mijn studie probeer ik erachter te komen in hoeverre dit dagboek uniek was en in hoeverre het de tradities van de Hongaarse reisbeschrijvingen volgde.

De eigenaar van het dagboek en van de twee alba amicorum was Sámuel Cseh-Szombathy. Wat zijn vroegere jaren betreft, zijn er grote onzekerheden. Onze kennis is gebaseerd op inschrijvingsregistraties en archiefdocumenten. Hij is geboren in Révkomárom (Komarno, tegenwoordig in Slowakije). Volgens zijn inschrijving in Göttingen is hij op 4 september 1757 geboren,² maar volgens zijn aansluiting bij de vrijmetselaarsloge Augusta zum goldenen Zirkel zou hij op 10 september 1763 geboren zijn.³ Hij liep school in Komárom⁴ en misschien ook in Pozsony (Bratislava, tegenwoordig in Slowakije).⁵ In Debrecen begon hij zijn studie in de bovenbouw van het Gereformeerd College op 25 april 1776. Volgens de inschrijvingsregistratie, waarin soms ook de afstudeerdatum vermeld staat, verliet hij het College in oktober 1783.⁶ Toch bleek deze datum ook niet correct te zijn, omdat hij op 24 april 1786 een brief stuurde aan de superintendent (bisschop), waarin hij om een testimonium (een getuigschrift) vroeg, waarmee hij aan de universiteit van Pest rechten kon studeren en later in het buitenland verder kon gaan.⁷ Of hij zich in Pest liet inschrijven, weten we niet precies, volgens de vakliteratuur werd hij daar wel ingeschreven.⁸ Dit lijkt echter heel onwaarschijnlijk te zijn, omdat hij al op 18 oktober 1786 (maar enkele maanden later dus, nadat hij om een testimonium had gevraagd) begon met zijn studie geneeskunde in Göttingen.⁹

Over zijn studie in Göttingen weten we weinig, maar op grond van zijn album amicorum is zijn beweging door Duitsland te achterhalen. Hij verbleef in Braunschweig en Wolfenbüttel tussen 15 en 18 april 1789,¹⁰ van hieruit reisde hij via Helmstedt¹¹ naar Berlijn, waar hij tussen 23 en 30 april een week doorbracht.¹² Op 1 mei was hij in Potsdam,¹³ op 4 en 5 mei in Halle¹⁴ en op 7 en 8 mei in Leipzig.¹⁵

Tijdens zijn studie in Göttingen sloot hij zich aan bij de vrijmetselaarsloge Augusta zum goldenen Zirkel, waar hij op 1 april 1789 leerling, op 7 oktober gezelschap en acht dagen later meester werd.¹⁶ Kort daarna verliet hij Göttingen, op 17 oktober was hij al in Jena,¹⁷ op 22 oktober in Dresden¹⁸ en op 29 oktober in Praag.¹⁹ Nog in hetzelfde jaar werd hij in Wenen ingeschreven,²⁰ maar op welke dag, is niet bekend. In zijn album amicorum is er een inscriptie op 24 januari 1790 in Wenen,²¹ en in juli 1790 behaalde hij de doctorsgraad.²² Hij verbleef nog enkele maanden in Wenen, waar hij het Collegium Medico-Chirurgiam Josephinum bezocht.²³ Uit deze periode zijn nog twee inschrijvingen in zijn album amicorum bekend: één van Carl Wilhelm Hilchenbach, de eerste predikant van de gereformeerde gemeente in Wenen op 27 september²⁴ en een andere van Jacob von Staudenheim op 5 oktober,²⁵ die later de lijfarts van de zoon van Napoleon Bonaparte werd.

Op zijn laatste dagen in Wenen, op 26 december 1790 begon hij met zijn dagboek, dat in vele opzichten uniek is. Het is geschreven in het Duits, aangevuld met Latijns-, Hongaars- en Franstalige delen. Dit is (enigszins) verrassend omdat Cseh-Szombathy Hongaarstalig was, de taal van het onderwijs toen in Hongarije Latijn was, hoewel in de jaren 80 van de 18de eeuw Duits al gedoceed werd in Debrecen. Hij studeerde in Göttingen en in Wenen, waar hij ook de taal kon oefenen, bovendien werd hij ook lid van een vrijmetselaarsloge in Göttingen en daar werd sowieso Duits gesproken.²⁶

Een ander uniek verschijnsel is het doel van het dagboek. De in Hongarije bewaarde dagboeken van peregrini beginnen meestal na de afsluiting van de studie thuis en beschrijven de route naar de universiteiten en het verblijf aldaar. Dit dagboek begint echter pas na de afsluiting van de buitenlandse studie, wanneer Cseh-Szombathy een soort van stage begint te lopen in het buitenland en nergens meer werd geïmmatriculeerd. Op grond van de vakliteratuur²⁷ dacht men lang dat Cseh-Szombathy in Utrecht ingeschreven was in juni-juli 1791. Dit gegeven is gebaseerd op het werk van Lajos Segesváry over de Hongaren die in Utrecht studeerden.²⁸ Segesváry dacht juist op grond van het dagboek van Cseh-Szombathy dat hij student was in Utrecht, maar zijn naam staat nergens vermeld in de universitaire documenten. Uit het dagboek bleek, dat Cseh-Szombathy een lange tijd in Utrecht doorbracht maar daar niet meer studeerde. Hij bezocht als geïnteresseerde collega en niet meer als student de bekendste professoren van zijn tijd.

Een derde unicum van het dagboek is, dat het uit twee delen bestaat: een kostenrekening en een beschrijvend deel. Over de reis hebben we vooral kwantitatieve informatie, want Cseh-Szombathy heeft zijn uitgaven heel nauwkeurig vermeld in het dagboek. Dit is op zich niet bijzonder want dergelijke kostenrekeningen zijn bekend uit de 18de eeuw.²⁹ Het interessante is dat over de reis zelf de enige bron de kostenrekening is. Op grond daarvan weten we waar en hoe lang hij overal verbleef. Het andere deel van het dagboek bevat echter alleen beschrijvingen over zieken-, dol-, wees- en rasphuizen, botanische tuinen, musea, operaties en ziektes, kennismakingen met beroemde professoren en natuurwetenschappers, etc. Over plaatselijke gasthuizen, eten en drank weten we alleen iets uit de kostenrekeningen. Bezienswaardigheden van steden hoorden niet bij zijn medisch-natuurwetenschappelijke belangstelling, hierover schreef hij alleen tijdens zijn verblijf in Nederland. In Haarlem beschreef hij de boeken en het beeld van Coster, de vermoedelijk eerste Nederlandse drukker.³⁰ In Den Haag

zag hij mooie grafstenen,³¹ in Delft bezocht hij het graf van de prinsen van Oranje en de grafsteen van Grotius in de Nieuwe Kerk, verder vond hij de grafstenen van de Oude Kerk ook mooi. In Rotterdam zag hij publieke gebouwen en het levensgrote metalen beeld van Erasmus.³² Alleen maar over Hellevoetsluis maakt hij een korte beschrijving. Hier vermeldt hij dat de stad uit één kleine straat bestaat, en dat het een mooie, goed versterkte stad is.³³ Het lijkt alsof hij de “voorschriften”³⁴ van de apodemische literatuur die sinds de 16de eeuw ook door Hongaarse reizigers nauwkeurig werd gevolgd, niet kende of bewust buiten beschouwing liet. Maar vanuit zijn kostenbeschrijving is het duidelijk dat hij zich van de verwachtingen tegenover de hoogopgeleide reizigers bewust was. We weten waar hij naartoe reisde, wat hij at en dronk en wat hij bezocht, maar deze gegevens verschijnen alleen als kosten, en er zijn geen verdere vermeldingen van de kwaliteit van het eten en de drank, van plaatselijke gewoontes, kleren, en gedrag. Hij beschrijft alleen zijn kennismaking met mensen die hij vanwege zijn natuurwetenschappelijke interesse belangrijk vond, alle andere mensen (waarden, dienaren, bagagedragers, etc.) komen alleen in de kostenrekeningen voor.

In de laatste decennia van de 18de eeuw raakte de theorie van reizen en presentatieprocedure van de door reizen opgedane kennis in een crisis. De redenen hiervoor waren de differentiatie van wetenschappelijke disciplines, ontwikkeling van hoogopgeleide-wetenschappelijke lezers, en de belangstelling voor technisch-statistische gegevensverzamelingen, die uit de bestuurspraktijk van de verlichting resulteerden. Deze situatie leidde tot nieuwe pogingen, om de uiteenlopende eisen te vervullen. Er werden vraaglijsten samengesteld, en men probeerde branche-specifieke kennis op te doen en in detail te beschrijven. In de reisbeschrijvingen werden tabellen en technische tekeningen opgenomen.³⁵

Deze soort van reisbeschrijving is in de Hongaarse vakliteratuur niet onbekend, maar er werd veel minder aandacht aan besteed dan aan de berichten over de peregrinatio academica. György Kurucz houdt zich in meerdere werken bezig met de reis van twee docenten van het Hongaarse landbouwcollege Georgikon, Pál Gerics en József Lehrmann. Beide reisden in opdracht van graaf László Festetics door Europa in het begin van de 19de eeuw. Vanuit verschillende landen stuurden ze op grond van de instructies, die ze van de graaf hadden gekregen, berichten in het Hongaars en in het Duits.³⁶ Kurucz noemde hun reis een “technologische reis”, zijn belangrijkste doel was om een breed netwerk van kennissen uit te bouwen en landbouwkundige praktijken te observeren en te beschrijven.³⁷ Kurucz be-

nadrukt dat eind 18de eeuw een nieuwe benadering van de reisbeschrijvingen is verschenen: de belangstelling voor het opdoen van kennis, vooral die van technologische aard. De punten van observatie werden door Friedrich Christoph Nicolai, een redacteur uit Berlijn, neergelegd, toen hij door Duitse en Zwitserse gebieden reisde. Nicolai beklemtoonde de aspecten van voorbereiding op de reis en bruikbaarheid van gekregen informatie.³⁸

In het geval van Cseh-Szombathy weten we niet of hij in opdracht van iemand anders op reis ging, maar tijdens zijn reis stuurde hij wel regelmatig brieven naar Pest (misschien naar zijn broer). Deze brieven zijn echter niet bewaard gebleven. We weten dus niet wie de geadresseerde was. Uit zijn dagboek blijkt dat hij naar de kennis met wetenschappers van zijn tijd streefde. Vooral in Duitsland bezocht hij veel professoren, waarschijnlijk mede dankzij zijn talenkennis. Maar ook in Nederland kon hij contacten sluiten met plaatselijke wetenschappers. Zijn reis stond in het teken van “Nützlichkeit”, en in zijn dagboek komen vooral opmerkingen voor die in verband met zijn toekomstige carrière nuttig zijn.

In de kostenrekeningen noteert hij zijn uitgaven altijd in de plaatselijke valuta: in Oostenrijk en in Duitsland in forint en kruiser, in Nederland in gulden, stuiver en duit, en in Engeland in guinea, shilling en pence. Het was niet ongebruikelijk dat studenten een grotere som contant geld met zich meenamen omdat men tijdens de reis voor het eten, de accommodatie en andere kosten moest betalen, maar degenen, die langer (soms jarenlang) in het buitenland verbleven, kregen het geld van kooplui door wisselbrieven uitbetaald.³⁹ In de kostenrekeningen van Cseh-Szombathy werd nergens vermeld dat hij geld kreeg van iemand, maar aan het eind van zijn verblijf in Nederland had hij toch meer geld dan voorheen.⁴⁰ Een andere interessante vraag is, waar hij zijn geld vandaan gehaald had. Hij had namelijk al jaren met zijn studie in het buitenland (Göttingen en Wenen) doorgebracht, wat al op zich heel duur was, toch had hij geld om binnen een half jaar na de afsluiting van zijn studie in Wenen, opnieuw op reis te gaan.

Hij begon zijn reis op 26 december 1790 in Wenen.⁴¹ Een groot deel van de route legde hij af met postkoetsen. Na zijn vertrek was hij al binnen drie dagen in Beieren.⁴² Vijf maanden bracht hij in verschillende Duitse steden door. Hij verbleef wat langer in Erlangen,⁴³ Bamberg,⁴⁴ Frankfurt am Main en Mainz.⁴⁵ Met een schip op de Rijn voer hij naar Keulen,⁴⁶ van hieruit reisde hij met een postkoets naar Nijmegen en later naar Utrecht. Hier bracht hij anderhalve maand door.⁴⁷ Begin juli maakte hij een reis door Leiden, Leidschendam, Den Haag, Delft, Rotterdam, Gouda en Haarlem, op 20 juli vestigde hij zich in Amsterdam⁴⁸ en van hieruit reisde hij naar

Haarlingen, Franeker en op de terugweg naar Haarlem, Leiden, Den Haag en Rotterdam, ten slotte nam hij het schip vanuit Hellevoetsluis⁴⁹ naar Engeland. Hij kwam in Harwich aan⁵⁰ en op de volgende dag was hij al in Londen. De volgende maanden bracht hij in Londen door en hier hield zijn dagboek op 19 januari op.⁵¹ Vanuit zijn album amicorum weten we echter dat hij op 30 juli 1792 in Parijs was.⁵² Misschien was hij nog van plan verdere kosten te vermelden, omdat het beschrijvende deel van zijn dagboek pas op pagina 53 begint.

De gekozen route laat ook goed zien dat de reis van Cseh-Szombathy een praktisch doel had. Totdat hij Engeland bereikte, verbleef hij maximaal enkele weken in een stad. De gemeenten waar hij langer verbleef waren met vervoermiddelen op het vasteland te bereiken, daarom koos hij voor een postkoets in plaats van een schip. Maar als hij gelegenheid had om met het schip te varen, maakte hij er graag gebruik van en voer vanuit Mainz naar Mannheim⁵³ en later tot Keulen op schip.⁵⁴

Als men zijn kostenbeschrijving bekijkt, ziet men dat hij zijn geld tot Regensburg, in de stad waar hij voor het eerst langer verbleef, alleen voor de reis, het eten en de accommodatie uitgaf, hij vermeldt maar één keer dat hij geld uitgaf om zich te scheren.⁵⁵ We weten dat hij brood at en bier en koffie dronk. In Nürnberg bracht hij ook enkele dagen door, naast zijn uitgaven voor het eten en de accommodatie noteerde hij ook zijn uitgaven bij de kapper.⁵⁶ Dergelijke kosten lezen we ook in het dagboek van de Zevenburgse aristocraat, József Teleki,⁵⁷ maar de financiële bronnen van Cseh-Szombathy waren veel beperkter dan die van een aristocraat. Toch wilde hij ook een goede indruk maken, daarom liet hij soms nieuwe kleren maken, liet zich scheren en poederde zijn haar.⁵⁸ Hij liet ook zijn kleren wassen.⁵⁹ In Erlangen bracht hij langere tijd door, hier kocht hij handschoenen, betaalde een smid, een uurwerkmaker en een schoenmaker.⁶⁰ Hier leerde hij ook Frans en kocht de eerste keer tabak en een krant.⁶¹ In Bamberg verbleef hij ook enkele dagen, en dronk koffie, kocht tabak en een pijp.⁶² In Würzburg ging hij ook naar een concert, betaalde voor verschillende stoffen waarvan hij een vest en een broek liet maken. Verder kocht hij zijden kousen en laarzen.⁶³ In Nederland liet hij ook een jas maken en kocht stof voor een nachtjapon, die hij ook liet naaien.⁶⁴ Tijdens zijn verblijf in Leiden en in Den Haag ging hij bijna elke dag naar de kapper. Hij wilde misschien bij het elitegezelschap dat hij hier leerde kennen een goede indruk maken.⁶⁵ Pas in Nederland begon hij ook lekkernijen te eten, in zijn rekeningen lezen we over aardbeien, suiker en chocolade⁶⁶ en begon hij ook Nederlands te leren, wat hij ook in zijn rekeningen vermeldt.⁶⁷ In

Nederland en in Engeland reisde hij veel, hij bezocht de omgeving van Londen en de bezienswaardigheden aldaar, en ging ook naar het theater.⁶⁸

Uit zijn kostenrekeningen blijkt dat hij continu brieven verstuurde. Hij stuurde brieven naar Pest (waarschijnlijk aan zijn broer József, die ook arts was en vroeger ook in het buitenland studeerde) en ontving brieven van daar.⁶⁹ Maar hij schreef ook aan mensen in Duitse steden, waar hij al was en waar hij van plan was om naartoe te gaan. Met wie hij precies correspondeerde is echter niet bekend.

Hij was tijdens zijn reis op het continent gezond, in Würzburg⁷⁰ en in Nederland⁷¹ moest telkens een van zijn tanden getrokken worden, hij moest in Würzburg zelfs voor een verpleegkundige betalen. In Engeland was hij echter vanaf het midden van november altijd ziek en moest heel vaak medicijnen kopen.⁷²

Omdat hij heel gedetailleerd over zijn kosten schreef, is het interessant om te kijken hoe duur zijn reis was. Hiervoor is het handig om de toenmalige salarissen te bekijken, wier waarden in zilver worden vermeld. De periode die in de gebruikte vakliteratuur wordt vermeld, komt niet helemaal overeen met de periode van de reis van Cseh-Szombathy, maar verwijst naar een bredere periode van de laatste decennia van de 18de eeuw. Als we de salarissen van Europa in het laatste kwartaal van de 18de eeuw vergelijken, dan zien we dat bouwvakarbeiders in Augsburg 2,42 gram zilver en in Wenen 2,92 gram zilver per dag verdienden. In de provincie Holland echter, verdiende men 8,65 gram zilver, en in Londen 11,6 gram zilver per dag.⁷³ Het is dus duidelijk, dat de inkomsten in Oostenrijk en in Zuid-Duitsland vergelijkbaar, maar veel lager waren dan in Holland of in Engeland. Cseh-Szombathy kon dus zien dat hij vanuit een gebied met lagere inkomsten naar een gebied van hogere inkomsten reisde.⁷⁴

Als we de prijzen van tarwe vergelijken, dat het basisingrediënt van brood was, zien we dat men in Wenen voor tarwe 51,4 gram zilver per hectoliter betaalde, in Holland 87,5 gram zilver en in Engeland 113,2 gram zilver. Voor rogge moest men in Augsburg 40,9 gram zilver per hectoliter, in Holland echter 57,5 gram zilver per hectoliter betalen.⁷⁵ Men kan hier dus heel duidelijk de stijging van de prijs zien als men vanuit Centraal-Europa naar Noordwest-Europa reisde.

Het is ook interessant te bekijken hoeveel geld hij uitgaf in vergelijking met de plaatselijke prijzen en salarissen. In veel gevallen hebben we geen exacte informatie over een bepaald jaar of een bepaalde stad, maar we kunnen grotere perioden en geografische eenheden bekijken. In Zuid-Duitse gebieden was de valuta Rijnse gulden, die in 1801 168 denar, 15 batzen,

respectievelijk 60 kruiser waard was.⁷⁶ Eén kruiser was dus 2,8 denar waard.⁷⁷ In Augsburg verdienden opperlieden dagelijks (voor 9 uur werk) in 1791 en in 1792 105 denar in de zomer en 91 denar in de winter, dat 37,5 respectievelijk 32,5 kruiser uitmaakte.⁷⁸ Een onopgeleide bouwvakker-assistent verdiende echter alleen 52,5 denar (18,75 kruiser) in de zomer.⁷⁹ In Würzburg was het salaris van een onopgeleide werker in een steengroeve per dag 33,2–45 denar (11,9–16 kruiser).⁸⁰ Cseh-Szombathy betaalde voor accommodatie en het eten 1 gulden en 6 kruiser⁸¹ dat dus 66 kruiser maakte. Zijn dagelijkse kosten bedroegen dus ongeveer twee keer zo veel als het dagelijkse salaris van een opperman.

Vanuit Zuid-Duitsland reisde Cseh-Szombathy verder naar Nederland. Hoe duur was Nederland? Men kan ook hier de plaatselijke prijzen in samenhang met de plaatselijke salarissen bekijken. Helaas kunnen de prijzen niet in elke stad waar Cseh-Szombathy verbleef met de plaatselijke salarissen vergeleken worden, maar volgens de vakliteratuur waren de salarissen hoger in de geürbaniseerde westelijke delen van Nederland dan in het rurale oosten. De gebruikte valuta waren gulden, die 20 stuiver en 80 duit waard waren.⁸² In Alkmaar verdienden opperlieden 18 stuiver per dag, terwijl timmerbazen 28 stuiver verdienden.⁸³ Een kilogram roggenbrood kostte in Leiden 11,5 stuiver in 1790.⁸⁴ Cseh-Szombathy moest in Amsterdam voor wijn en brood 15 stuiver,⁸⁵ een andere keer alleen voor wijn 1 gulden en 8 stuiver betalen.⁸⁶ In Utrecht kostte zijn accommodatie 6 gulden voor 6 weken,⁸⁷ terwijl hij in Amsterdam 11 gulden en 18 stuiver voor tien dagen betaalde.⁸⁸ Men kan dus zien dat er ook tussen de grotere steden aanzienlijke prijsverschillen waren.

Over het eten schrijft hij weinig, hij vermeldt alleen brood, boter en karnemelk, maar hij schrijft niets over aardappelen, hoewel de aardappel aan het eind van de 18de eeuw steeds meer terrein won ten opzichte van graan.⁸⁹ We weten niet wat voor brood Cseh-Szombathy at, maar de tarweconsumptie was aan het einde van de 18de eeuw heel aanzienlijk, vooral in de steden (61,4%), maar ook op het platteland (49,5%). Tarwe is het belangrijkste graan gevolgd door rogge en boekweit.⁹⁰ Men at vooral varkensvlees en minder rundvlees, dus waarschijnlijk volgde ook Cseh-Szombathy deze gewoonte. Men at vanwege de hoge calorie-inhoud ook veel boter, ongeveer 40 gram per dag in Holland.⁹¹ Een deel van de boter was geïmporteerd omdat men een aanzienlijk deel van de melk in Holland tot kaas verwerkte.⁹²

Vanuit Hellevoetsluis voer Cseh-Szombathy naar Harwich en van daaruit naar Londen. Hij was in de tijd van de industriële revolutie in Enge-

land. De groei van de salarissen is juist in de jaren 90 van de 18de eeuw te zien, wanneer Cseh-Szombathy in Engeland verbleef. Binnen Engeland waren Londen en zijn omgeving de duurste gebieden, dit kunnen we ook in de uitgaven van Cseh-Szombathy zien. Maar ook de salarissen waren hier het hoogst. Vanuit het dagboek van Cseh-Szombathy weten we dat hij in de buurt van Londen uitstapjes maakte, maar of hij ook verder reisde, blijkt niet uit zijn dagboek. Vanwege deze redenen heb ik mijn analyse tot de prijzen en salarissen van Londen en zijn omgeving beperkt. Zoals in andere gebieden worden ook hier de prijzen en ook de uitgaven van Cseh-Szombathy in samenhang met de salarissen onderzocht. Hulpwerkers van Westminster Abbey verdienden 1 shilling en 8 penny in de 18de eeuw. Als men het gemiddelde van alle soorten van hulpwerkers neemt dan was het salaris van een werker 2 shilling⁹³ voor 10 uur werk per dag⁹⁴ in de tijd van de reis van Cseh-Szombathy. Bouwvakkers verdienden al veel meer, van 1718 tot het eind van de jaren 70 gemiddeld 3 shilling, in de tijd van Cseh-Szombathy kregen ze zelfs 3 shilling en 2 penny per dag.⁹⁵ Voor een zeskoppig gezin was de prijs van tarwe 8 penny in de periode van 1780–1790. Men kan dus zien dat een hulpwerker een derde en een opgeleide bouwvakker een vijfde van zijn salaris aan tarwe uitgaf.⁹⁶ Vanuit het dagboek van Cseh-Szombathy weten we echter heel weinig over zijn uitgaven aan het eten, hij noteerde namelijk een keer dat hij 2,5 penny aan fruit uitgaf. Hij noteerde echter heel nauwkeurig hoeveel geld hij voor medicijn en wijn betaalde. Deze producten waren niet goedkoop, vanaf november moest hij dagelijks 3-4 shilling ervoor betalen, dus het dagelijkse loon van een arbeider.

Bijzonder interessant is dat hij voor wassen, dat helemaal geen opleiding vergde, 13 shilling en 7 penny betaalde. Wassen was een opdracht van vrouwen, de salarissen van vrouwen en kinderen waren ver beneden de salarissen van mannen.⁹⁷ Toch kan een verklaring voor de hoge prijs zijn, dat men in de accommodatie waste, dus deze prijs bevatte misschien ook de kosten van de accommodatie.⁹⁸ Cseh-Szombathy maakte meerdere uitstapjes die 1 shilling en 2-3 penny kostten. Een aanzienlijke uitgave was een paar zijden kousen, waar hij 14 shilling voor betaalde.⁹⁹

Het beschrijvende deel van het dagboek bevat informatie over bezochte instellingen en personen. Irén Rab heeft de Duitse universitaire en stedelijke ziekenhuizen en artsen al in twee studies voorgesteld.¹⁰⁰ Hier zal ik alleen over Nederland gedetailleerd schrijven. In Nijmegen bezocht Cseh-Szombathy het plaatselijke militaire ziekenhuis. Hier waren troepen uit Ansbach (Midden-Franken) gestationeerd, en hier maakte hij kennis met hun dokter, meneer Kramer, die stedelijke arts bij de Brandenburgsch-Ans-

bachse medisch raad¹⁰¹ en misschien een lid van de Ansbachse Cramerartsendynastie was.¹⁰² Van hieruit reisde Cseh-Szombathy verder naar Utrecht waar hij met de medische professoren vader en zoon Van Geuns, de arts Luchtmans, de scheikundige Nahuys, de kerkhistoricus Brown, de historicus Saxius en de wiskundige Hennert kennis maakte.¹⁰³ Van hen is vooral Nahuys belangrijk, die een van de eerste Nederlandse volgers van Lavoisier was,¹⁰⁴ en Hennert, die als wis- en natuurkundige de banen van kometen en planeten vaststelde.¹⁰⁵ In Utrecht bezocht hij nog de natuurkundige verzameling van de filosoof Johannes Theodorus Rossijn.¹⁰⁶ Vanuit Utrecht reisde hij naar Amsterdam. Hier was toen nog geen universiteit, maar alleen een schola illustre. De professor van anatomie en chirurgie sinds 1771,¹⁰⁷ Andreas Bonn, liet Cseh-Szombathy de beenderenverzameling van Jacobus Hovius in het Theatrum Anatomicum zien.¹⁰⁸ In Amsterdam bezocht Cseh-Szombathy ook twee gasthuizen: het Binnengasthuis en het Pesthuis. Hij schreef heel kritisch over het laatste, waar veel mensen op een kleine plek moesten leven, maar het Binnengasthuis vond hij ruim, bekwaam, maar met de verzorging van de patiënten was hij niet tevreden.¹⁰⁹ Het eerste ziekenhuis werd rond 1350 in Amsterdam gebouwd toen de opdracht van de kerk in de verzorging van de armen door de stad werd overgenomen. Eind 17de eeuw werden de gasthuizen Sint-Pieter en Onze-Lieve-Vrouw samengevoegd en de door de Reformatie vrijgemaakte kloosters konden de zieken opnemen.¹¹⁰ Men begon na de grote pestepidemie van 1616–1617 met de bouw van het pesthuis in 1630.¹¹¹ Cseh-Szombathy bezocht ook een weeshuis en ook een dolhuis, waar hij de kamers klein en vuil vond.¹¹² In Amsterdam maakte hij kennis met de botanicus van de illustre school Nikolaas Laurens Burman die eerder ook bij Linnaeus studeerde,¹¹³ en ook met Duitse artsen Johannes Konrad Gruelman, Johann Carl Krauss, Antonius Stadius Müller en met twee Nederlandse medische professoren Christiaan Paulus Schacht en Stephanus van Geuns.¹¹⁴

In Haarlem bezocht hij het Teylers Museum, waar hij over de Teylserse machine schreef. Deze machine was een elektrische generator, die door de directeur van het museum, Martin van Marum werd ontworpen en door de in Nederland wonende Engelsman, John Cuthbertson werd gebouwd.¹¹⁵ In het museum was er ook een groot natuurhistorisch kabinet dat ook in het dagboek werd vermeld. In Haarlem bekeek Cseh-Szombathy de boeken die in het gemeentehuis waren tentoongesteld. Hij reisde verder naar Friesland, en merkte op dat de universiteit van Franeker al aan het vervallen was. Hier noemde hij alleen één professor, de botanicus Ypey.¹¹⁶ In Lankum, niet ver

van Franeker, bezocht hij Adriaan Gilles Camper en zijn naturaliënkabinet.¹¹⁷ Campers vader, Petrus Camper (1722–1789), de beroemde natuurwetenschapper en arts, hield zich vooral bezig met waterzoogdieren, en Adriaan Camper interesseerde zich voor mineralen, en deed onderzoek in Frankrijk en Italië tijdens het beklimmen van de Mont Blanc.¹¹⁸ Cseh-Szombathy noteerde in zijn dagboek dat hij ook boeken van Petrus Camper als cadeau kreeg, misschien was één van deze boeken een werk over walvissen, dat door Adriaan Gilles werd uitgegeven.¹¹⁹

Van hieruit ging hij naar Leiden waar hij de bibliotheek van Eduard Sandifort bezocht,¹²⁰ Hij was niet alleen arts, maar ook de leraar van de latere koning Willem I. Op verzoek van de curatoren van de universiteit maakte hij een beschrijving van het anatomisch museum met illustraties. Dit tweedelig werk verscheen in 1792 (*Museum Anatomicum Acad. Lugduno-Batavae*).¹²¹ Bernard Sigfried Albinus, professor der anatomie maakte tijdens zijn werk veel preparaten¹²² waar ook Cseh-Szombathy over schreef. Verder werden de hortus botanicus en een dolhuis in het dagboek vermeld. Het dolhuis kon het Caecilia gasthuis geweest zijn dat in 1596 in het voormalige Caecilia klooster werd gesticht en oorspronkelijk functioneerde als pest- en dolhuis, maar vanaf de 18de eeuw alleen als dolhuis.¹²³ Cseh-Szombathy maakte kennis met Christiaan Hendrik Damen, hoogleraar in de wiskunde, de krijgs- en burgerlijke bouwkunde en de waterweegkunde en David Ruhnkenius, professor van de geschiedenis en welsprekendheid.¹²⁴

In Den Haag zag hij de mineralenverzameling van Evert Jan Thomassen A Theussink¹²⁵ die in Harderwijk en Leiden studeerde en later in Den Haag en ook aan de universiteit van Franeker werkte. Verder zag Cseh-Szombathy ook de dierenpreparaten van de stadhouder.¹²⁶ In Den Haag maakte hij kennis met een Zwitserse militaire chirurg Balthasar Zwinglius en ook met een plaatselijke arts H. Dammen. Van de eerste is er geen informatie, van de laatste is een werk bekend: *Heelkundige waarnemingen aangaande de gevallen, bekend onder den naam van Tumores Cystici*.¹²⁷ In deze stad zag hij ook een schaambeenoperatie¹²⁸ en in Delft liet Abraham Stipriaan Luiscius hem de resultaten van een gynaecologische operatie zien. Luiscius studeerde en promoveerde in Leiden, later werkte hij in Delft als arts. Samen met de Amsterdamse arts A. Bondt schreef hij een werk over de menselijke en dierlijke moedermelk, dat door de Koninklijke Maatschappij der Geneeskunst te Parijs met goud werd bekroond. Samen met drie andere artsen gaf hij er het Geneeskundig Magazijn uit, en was ook uitvinder van een bathometer. Hij verkreeg verschillende prijzen van

Nederlandse wetenschappelijke maatschappijen, en was ook als vertaler werkzaam.¹²⁹ In Delft, Rotterdam en Hellevoetsluis bezocht hij al bezienswaardigheden. En van hieruit reisde hij verder naar Engeland, waar hij helaas geen mensen meer noemde in zijn dagboek. In zijn album amicorum zijn er echter nog 8 namen vermeld.¹³⁰

Conclusie

Sámuel Cseh-Szombathy, de getalenteerde student van het Gereformeerd College te Debrecen, ging na afronding van zijn studie thuis op reis. Tweeënhalf jaar na het afstuderen in Debrecen wilde hij rechten studeren in Pest en daarna naar het buitenland gaan. Van zijn studie rechten zijn er geen bewijzen overgebleven, maar in Göttingen studeerde hij geneeskunde. Van zijn studiereis weten we weinig, hij sloot zich bij een vrijmetselaar-logge aan en op grond van zijn alba amicorum kunnen we zijn beweging doorheen Duitse steden en zijn netwerk vaststellen.

Na zijn thuiskomst behaalde hij de doctortitel in Wenen, en misschien begon hij met een soort van stage aldaar. In december 1790 begon hij weer met een reis. Tijdens deze reis hield hij al een dagboek bij zich, waarin hij zijn reisstations, alledaagse belevenissen en kosten vermeldde.

Aan het eind van mijn verhaal probeer ik mijn vragen te beantwoorden: Wat maakte dit dagboek uniek en in hoeverre volgde het de Hongaarse tradities van studentendagboeken?

Het dagboek werd pas na de afronding van de “klassieke” peregrinatio academica geschreven en dit was buitengewoon. Wat we hier zien is meer een soort van stage, dan een echte studiereis. De auteur merkt alleen kennissen of personen op, die voor zijn toekomstige baan als arts belangrijk zijn, kennissen, vrienden die belangrijke punten van andere reisdagboeken zijn, komen hier niet aan bod. Alleen operaties en ziekenhuizen golden voor de auteur als “bezienswaardigheden”, deze gebeurtenissen hebben hem op zijn toekomstige loopbaan voorbereid. Over steden, gebouwen etc.¹³¹ staat weinig in het dagboek. Hij schreef in het Duits, hoewel in die tijd dagboeken in het Latijn of in het Hongaars werden geschreven.

Op het eerste zicht schijnt zijn “peregrinatio technologica” bijzonder te zijn, maar hij past als het ware goed in de reeks van reizen voor de “Nützlichkeit” van de 18de eeuw. Over dit soort reizen schreven al Duitse reizigers van de 18de eeuw, en later Hongaren, de docenten van de Georgikon

in de 19de eeuw. Cseh-Szombathy hoorde waarschijnlijk bij de eerste Hongaren die de principes van “Nützlichkeit” volgden in hun reisbeschrijving.

Wat het kwantitatieve deel van het dagboek betreft, volgt Cseh-Szombathy echter de Hongaars-Europese traditie van de 18de eeuw. Toen werden dagboeken al van kostenrekeningen voorzien. Ook onze auteur volgde deze traditie omdat hij een duidelijk overzicht van zijn kosten geeft zoals bijvoorbeeld József en Mihály Teleki enkele decennia eerder.

Noten

- ¹ Cseh-Szombathy naplója R695; Album amicorum R693, R 694.
- ² Tar, *Magyarországi diákok németországi*, 118. nr. 716.
- ³ Futaky, *Göttinga*, 162.
- ⁴ Tar, *Magyarországi diákok németországi*, 118. o. nr. 716.
- ⁵ Er is geen bewijs dat hij in het Evangelisch Liceum werd ingeschreven.
- ⁶ Szabadi (eds.), *Intézménytörténeti források*, 579. nr. 9241.
- ⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Levélára [verder TtREL] I. 1. p. Főiskolai tanács iratai 3. d. Debreceni főiskolára vonatkozó iratok 1753–1895.
- ⁸ Rab, *Hungarus-tudat és diákmentalitás*, 58.
- ⁹ Tar, *Magyarországi diákok németországi*, 118, nr. 716.
- ¹⁰ Album amicorum R 694, 74r, 36r., Wolfenbüttel: 39r.
- ¹¹ Album amicorum R 694, 57r.
- ¹² Album amicorum R 694, 17r, 32r.
- ¹³ Album amicorum R 694, 8r.
- ¹⁴ Album amicorum R 694, 26r., 25r.
- ¹⁵ Album amicorum R 694, 29r, 27r.
- ¹⁶ Futaky, *Göttinga*, 162.
- ¹⁷ Album amicorum R 694, 9r.
- ¹⁸ Album amicorum R 694, 35v.
- ¹⁹ Album amicorum R 694, 36v.
- ²⁰ Szögi, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon. 1789–1848*.
- ²¹ Album amicorum R 694, 50r.
- ²² Krász, 'Képzés, hivatás', 30.
- ²³ A. Balogh, 'Cseh-Szombati (Sámuel)', 444.
- ²⁴ Album amicorum R 694, 44v.
- ²⁵ Album amicorum R 694, 59r.
- ²⁶ Alle gegevens zijn in de notulen in het Duits genoteerd. Futaky, *Göttinga*, 160–163.
- ²⁷ Szögi, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken*, 160. nr. 1909.; Bozzay&Ladányi, *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken és főiskolákon*, 166. nr. 1952.
- ²⁸ Segesváry, *Magyar református ifjak*, 44.
- ²⁹ Tolnai (ed.), *Egy erdélyi gróf*, 268–310.

- ³⁰ Cseh-Szombathy naplója R695, 61v.
<https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2022).
- ³¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 63v.
- ³² Cseh-Szombathy naplója R695, 64r.
- ³³ Cseh-Szombathy naplója R695, 64v.
- ³⁴ Kovács, 'Útleíró utazók-utazási irodalom', 80.; Zwinger, *Methodus apodemica*; Pyrckmair, *Commentariolus*; Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum*.
- ³⁵ Siebers, 'Darstellungsstrategien', 48–49.
- ³⁶ Kurucz, „*Kedves Hazámfiái...*”; Kurucz, *Technológiai utazás*.
- ³⁷ Kurucz, „*Kedves Hazámfiái...*”, 53.
- ³⁸ Ibidem, 50–51.
- ³⁹ Vanuit Debrecen werd geld in deze periode door de Weense koopman Johannes Lutz aan studenten in Utrecht gestuurd. TiREL, II. 22. a. Alapítványok iratai 10. d. Nr.157. A holland református egyház segélye.
- ⁴⁰ Rab, 'Egészségügyi ellátás', 1181.
- ⁴¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 1r.
- ⁴² Cseh-Szombathy naplója R695, 2r.
- ⁴³ Cseh-Szombathy naplója R695, 4r.
- ⁴⁴ Cseh-Szombathy naplója R695, 5r-7r.
- ⁴⁵ Cseh-Szombathy naplója R695, 58r
- ⁴⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 58r
- ⁴⁷ Cseh-Szombathy naplója R695, 13r.
- ⁴⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 13v.
- ⁴⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 64v
- ⁵⁰ Cseh-Szombathy naplója R695, 15r.
- ⁵¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 17r.
- ⁵² Album amicorum R 694, 30r.
- ⁵³ Cseh-Szombathy naplója R695, 10r.
- ⁵⁴ Cseh-Szombathy naplója R695, 10v.
- ⁵⁵ Cseh-Szombathy naplója R695, 2r.
- ⁵⁶ Cseh-Szombathy naplója R695,, 3v.
- ⁵⁷ Tolnai (ed.), *Egy erdélyi gróf*, 270.
- ⁵⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 4r.
- ⁵⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 4v.
- ⁶⁰ Cseh-Szombathy naplója R695, 4r.
- ⁶¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 4v.
- ⁶² Cseh-Szombathy naplója R695, 7v.
- ⁶³ Cseh-Szombathy naplója R695, 8r., 8v.
- ⁶⁴ Cseh-Szombathy naplója R695, 11v., 12r.
- ⁶⁵ Cseh-Szombathy naplója R695, 14r., 14v.
- ⁶⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 12v.
- ⁶⁷ Cseh-Szombathy naplója R695, 12r.
- ⁶⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 15v.–16r.
- ⁶⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 2v, 4r,

- ⁷⁰ Cseh-Szombathy naplója R695, 9r.
⁷¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 11v.
⁷² Cseh-Szombathy naplója R695, 16r.–17r.
⁷³ Zanden, 'Wages and the standard', 181.
⁷⁴ Zanden, 'Wages and the standard', 181.
⁷⁵ Zanden, 'Wages and the standard', 184.
⁷⁶ Elsas, *Umriss einer Geschichte*, 130.
⁷⁷ Elsas, *Umriss einer Geschichte*, 131.
⁷⁸ Elsas, *Umriss einer Geschichte*, 729.
⁷⁹ Elsas, *Umriss einer Geschichte*, 734.
⁸⁰ Elsas, *Umriss einer Geschichte*, 69.
⁸¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 8r.
⁸² <http://reppa.de/lex.asp?ordner=s&link=Stuiver.htm> (laatst geraadpleegd op 1 maart 2022)
⁸³ Zanden, 'Kosten van levensonderhoud', 312.
⁸⁴ Zanden, 'Kosten van levensonderhoud', 314.
⁸⁵ Cseh-Szombathy naplója R695, 14r.
⁸⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 13v.
⁸⁷ Cseh-Szombathy naplója R695, 12v.
⁸⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 13v.
⁸⁹ Woude, 'Consumptie van graan', 130.
⁹⁰ Woude, 'Consumptie van graan', 135–136.
⁹¹ Woude, 'Consumptie van graan', 142.
⁹² Woude, 'Consumptie van graan', 142–143.
⁹³ Gilboy, *Wages*, 10.
⁹⁴ Gilboy, *Wages*, 8.
⁹⁵ Gilboy, *Wages*, 12.
⁹⁶ Gilboy, *Wages*, 24–25.
⁹⁷ Hunt, 'Industrialization', 964.
⁹⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 15v.
⁹⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 15v.
¹⁰⁰ Rab, 'Hungarus-tudat', 1179–1187.
¹⁰¹ Album amicorum R694, 76v.
¹⁰² Krauß, *Die Leibärzte*, 20 ff.
¹⁰³ Cseh-Szombathy naplója R695, 59r.
¹⁰⁴ Jamin, *Kennis als opdracht*, 80.
¹⁰⁵ Jamin, *Kennis als opdracht*, 82.
¹⁰⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 59r.
¹⁰⁷ A. J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 2. Eerste en tweede stuk, DBNL (https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog02_01/index.php), (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022), 850.
¹⁰⁸ Brugmans, & Scholte, *Gedenkboek*, https://www.dbnl.org/tekst/brug015gede01_01/brug015gede01_01_0015.php, (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022), 185.

- ¹⁰⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 59v, 60r.
- ¹¹⁰ Hellinga, 'Schets van de opkomst', 107, 109.
- ¹¹¹ Nijman, 'Ons afscheidsbezoek', 83–84.
- ¹¹² Cseh-Szombathy naplója R695, 59v 60v, 61r.
- ¹¹³ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog03_01/aa__001biog03_01_0897.php#b2225 (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022), Cseh-Szombathy, 61r
- ¹¹⁴ Cseh-Szombathy naplója R695, 61r.
- ¹¹⁵ Hackmann, 'The design of the triboelectric generators', 167–170.
- ¹¹⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 62r.
- ¹¹⁷ Cseh-Szombathy naplója R695, 62r.
- ¹¹⁸ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹¹⁹ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²⁰ Een deel van de bibliotheek werd na de dood van Sandofort verkocht. https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog20_01/aa__001biog20_01_0151.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²¹ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog20_01/aa__001biog20_01_0151.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²² https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog01_01/aa__001biog01_01_0218.php#a0217 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²³ Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden', 34.
- ¹²⁴ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog19_01/aa__001biog19_01_1059.php#r1038 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²⁵ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog22_01/aa__001biog22_01_0253.php#t0241 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²⁶ Cseh-Szombathy naplója R695, 63r.
- ¹²⁷ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog05_01/aa__001biog05_01_0072.php#d0072 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹²⁸ Cseh-Szombathy naplója R695, 63v.
- ¹²⁹ https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog13_01/aa__001biog13_01_1513.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)
- ¹³⁰ Album amicorum R693, 22–29.

Bibliografie

- A. Balogh, P. 1932. 'Cseh-Szombati (Sámuel)'. *Közhasznú esmeretek tára. A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva* [Verzameling van algemene kennis op grond van de Conversations-lexicon gebruikt in Hongarije]. 3. band. Pest: Canopus-Delphi.

- Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* [Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918]. Budapest: ELTE Levéltára.
- Chytraeus, N. 1594. *Variorum in Europa itinerum*. Herborn.
- Elsas, M. J. 1936. *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland*. 1. Band. Leiden: A.W. Sijthoff's.
- Futaky, I. 2007. *Göttinga*. Budapest: MTA Egyetemtörténeti Albizottság, ELTE Levéltára.
- Gilboy, E. W. 1934. *Wages In Eighteenth Century England*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hackmann, W. D. 1971. 'The design of the triboelectric generators of Martinus van Marum, F. R. S. A case history of the interaction between England and Holland in the field of instrument design in the eighteenth century.' *Notes and Records of the Royal Society of London* 26.2: 163–181. <https://doi.org/10.1098/rsnr.1971.0016>.
- Hellinga, G. 1927. 'Schets van de opkomst, bloei en opheffing van het Amsterdamsche gasthuisbestuur.' *Jaarboek Amstelodamum* 24:107–133.
- Hunt, E. H. 1986. 'Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain, 1760–1914.' *Journal of Economic History* 46.4: 935–966. <https://doi.org/10.1017/S0022050700050658>.
- Jamin, H. 2001. *Kennis als opdracht. Utrecht 1636–2001*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Kovács, S. I. 1971. 'Útleíró utazók-utazási irodalom a XVI-XVII. században [Reibeschrijvende reizigers-reisliteratuur in de 16de-17de eeuw].' *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10: 79–85.
- Krász, L. 2017. 'Képzés, hivatás, önreprezentáció. Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon [Opleiding, beroep, zelfrepresentatie. Socio-cultureel beeld van de „ideale arts” in Hongarije in de 18de eeuw].' *Turul* 90.1: 28–33.
- Krauß, H. 1941. *Die Leibärzte der Ansbacher Markgrafen, Familiengeschichtliche Schriften*. Neustadt a.d. Aisch: Gesellschaft für Familienforschung.
- Kurucz, Gy. 2020. „Kedves Hazámfiái, mozdulni kell...” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején* [Beste Medeburgers, wij moeten op reis...Peregrinatio oeconomica vanuit het Georgicon in het begin van de 19de eeuw]. Budapest: Corvina/Ráday Gyűjtemény.

- Kurucz, Gy. (red.) 2020. *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820–1825)* [Technologische reis in het begin van de moderne tijd. Een selectie vanuit de Westeuropese berichten en dagboeken van Pál Gerics en József Lehrmann, twee professoren van het Georgicon (1820–1825)]. Budapest: L'Harmattan.
- Nijman, H. W. 1937. 'Ons afscheidsbezoek aan het pesthuis.' *Maandblad Amstelodamum* 24:83–84.
- Pyrckmair, H. 1577. *Commentariolus de arte apodemica seu vera peregrinandi ratione*. Ingolstadt.
- Rab, I. 2015. 'Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében [Gezondheidszorg in West-Europa aan het eind van de 18de eeuw op grond van het reisdagboek van Sámuel Cseh-Szombaty].' *Orvostörténeti Közlemények* 156.29: 1179–1187. <https://doi.org/10.1556/650.2015.30213>.
- Rab, I. 2015. *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében* [Hungarus-bewustzijn en studentenmentaliteit in het bijzonder in de geneeskunde in de peregrinatio academica naar Göttingen in de 18de eeuw – in spiegel van alba amicorum en andere bronnen van de peregrinatie]. Doktori értekezés. Budapest.
- Segesváry, L. 1935. *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen: 1636–1836* [Hongaarse jongeren aan de Universiteit Utrecht: 1636–1836]. Debrecen: Városi Nyomda.
- Siebers, W. 2002. 'Darstellungsstrategien empirischen Wissens in der Apodemik und im Reisebericht des 18. Jahrhunderts.' Zimmermann, Ch. von (ed). *Wissenschaftliches Reisen – reisende Wissenschaftler Studien zur Professionalisierung der Reiseformen zwischen 1650 und 1800. Cardanus Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte*. 3. Band. Heidelberg: Palatina Verlag.
- Szabadi, I. (red.) 2013. *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában* [Instituehistorische bronnen in het archief van het Gereformeerd College te Debrecen]. 1. band. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület.
- Szögi, L. 2000. *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919* [Hongaarse studenten aan Zwitserse en Nederlandse universiteiten 1789–1919]. Budapest: ELTE Levéltára.

- Szögi, L. 2013. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848* [Hongaarse studenten aan universiteiten en academiën in Wenen 1789–1848]. Budapest: ELTE Levéltára.
- Tar, A. 2004. *Magyarország diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789* [Hongaarse studenten aan Duitse universiteiten en academiën 1694–1789]. Budapest: ELTE Levéltára.
- Tjalsma, H. D. 1985. 'Een karakterisering van Leiden in 1749.' Diederiks, H. A. & Noordam, D. J. & Tjalsma, H. D. (eds). *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Tolnai, G. (ed.) 1987. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)* [Een Zevenburgse graaf in het verlichtte Europa (De reizen van József Teleki 1759–1761)]. Budapest: Akadémiai.
- Woude, A. M. van der 1963. 'Consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw.' *A.A.G. Bijdragen* 9. Wageningen: Landbouwhogeschool.
- Zanden J. L. van 1985. 'Kosten van levensonderhoud en loonvorming in Holland en Oost-Nederland 1600–1850. De voorbeelden van Kampen en Alkmaar.' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11.4: 309–323.
- Zanden, J. L van 1999. 'Wages and the standard of living in Europe, 1500–1800.' *European Review of Economic History*. 3.2: 175–197. <https://doi.org/10.1017/S136149169900009X>.
- Zwinger, T. 1577. *Methodus apodemica in eorum gratiam, qui cum fructu in quocunque tandem vitae genere peregrinari cupiunt*. Basel: Episcopus.

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára [Grote Bibliotheek van het Gereformeerd College te Debrecen] Handschriftenverzameling.

Cseh-Szombathy Sámuel útinaplója [Het reisdagboek van Sámuel Csehszombathy] R 695, Cseh-Szombathy Sámuel album amicorumai [Alba amicorum van Sámuel Cseh-Szombathy] R693, R 694.

Archiefbronnen

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [verder TtREL] I. 1. p. Főiskolai tanács iratai [Documenten van de Raad van de hogeschool] 3. d. Debreceni főiskolára vonatkozó iratok [Documenten van de hogeschool te Debrecen] 1753–1895.

TtREL, II. 22. a. Alapítványok iratai [Documenten van fondsen]10. d. Nr.157. A holland református egyház segélye [De hulp van de Nederlandse gereformeerde kerk].

Internetbronnen

<http://reppa.de/lex.asp?ordner=s&link=Stuiver.htm> (laatst geraadpleegd op 1 maart 2022)

<https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (laatst geraadpleegd op 18 augustus 2022)

Brugmans, H. & Scholte J. H. 1932. *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632–1932*.

https://www.dbnl.org/tekst/brug015gede01_01/brug015gede01_01_0015.php, (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022)

Aa, A. J. van der Biographisch woordenboek der Nederlanden DBNL https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog02_01/index.php, (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog01_01/aa__001biog01_01_0218.php#a0217 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog03_01/aa__001biog03_01_0897.php#b2225, (laatst geraadpleegd op 15 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog05_01/aa__001biog05_01_0072.php#d0072 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog13_01/aa__001biog13_01_1513.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog19_01/aa__001biog19_01_1059.php#r1038 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog20_01/aa__001biog20_01_0151.php (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)

https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog22_01/aa__001biog22_01_0253.php#t0241 (laatst geraadpleegd op 17 maart 2022)